

Галь Богдан (Дніпропетровськ)

РЕМЕСЛО ОЛІГАРХА, АБО АПОЛОГІЯ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ

[Володимир Головка. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах. — К.: Інститут історії України, 2012. — 416 с.]

Рецензія на монографію Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах. — К.: Інститут історії України, 2012. — 416 с.

Ключові слова: великий промисловий капітал, модернізація, Головка.

Чи на часі дослідження української олігархії? Тобто, з одного боку, чи є це суспільно значимою проблемою, а з іншого, якщо так, то чи справді сформувалась відповідна часова відстань від досліджуваного явища, аби отримати певні вірогідні результати? Чи потребує великий український бізнес апології, чи, що ймовірніше, права на неупереджену оцінку, що її можна умовно сприймати як легітимізацію його статусу? І, нарешті, чи є це справою історика, а якщо так, то чи не ризикує той історик перетнути умовну, невловиму межу, що відділяє його дослідницьке поле від простору поточної політики?! Питання, на які, здається, немає несуперечливих відповідей...

Нетривіальну спробу висвітлити логіку виникнення великого капіталу в Україні, проаналізувати шляхи його розвитку та канали впливу на політичну сферу й соціум здійснено у монографії Володимира Головка «Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр.», академічній за місцем своєї появи (Інститут історії України НАН України) і популярній за стилем викладу.

Еволюція вітчизняних великих бізнес-структур (цікаво, що сам Автор волів би називати їх «фінансово-промисловими конгломератами», але з огляду на брак теоретичних досліджень і через нерозробленість понятійного апарату відмовився від суворого вживання термінології!) відтворюється на ширшому тлі таких суспільних процесів як антикомуністична революція (С. Кульчицький), посткомуністична модернізація (с. 67) чи то просто модернізаційні процеси (1991–2009), власне і винесені у заголовок рецензованої монографії.

Свідомо й вимушено обмежуючи коло дослідницьких завдань, автор виводить на перший план розгляд взаємовідносин фінансово-промислових груп з державою та суспільством, полишаючи майбутнім дослідникам відносини їх з власниками та співробітниками. Найбільшу увагу при цьому приділено гірничо-металургійному комплексу. Вибір металургії як своєрідної точки опори для аналізу взаємовідносин влади, суспільства та великого капіталу автор пояснює тим, що «вказана галузь не тільки майже 15 років була провідним сектором вітчизняної економіки, давши старт багатьом найбагатшим людям України, але й час від часу ставала, з одного боку, епіцентром політичної боротьби, а з іншого — осередком технологічної й управлінської модернізації, яка, своєю чергою, вела до осучаснення суспільства» (с. 6).

Джерельна база монографії доволі широка, — це і нормативно-правові акти органів державної влади (залучення і аналіз їх є вибірковими!), і спогади/інтерв'ю українських високопосадовців, власників промислових підприємств, політиків, економістів, експертів, і доповіді, звіти, огляди недержавних аналітичних центрів, і т.і. (с. 14–15), але, що особливо незвично як на традиційних істориків, згадуються такі види джерел як матеріали особистого спілкування автора з керівниками та співробітниками металургійних компаній, в тому числі в ході круглих столів, семінарів, прес-конференцій за участю представників промисловості, особисті спостереження під час відвідування підприємств (с. 15), експертні анекдоти та бувальщини (с. 193), журналістські розслідування (с. 259).

Адресуючи дослідження одночасно і теоретикам (причому з різних галузей знання), і практикам, автор застерігає, що два перших розділи (історіографія і методологія дослідження проблеми) розраховані, насамперед, на фахових гуманітаріїв, а от читачам, які орієнтовані на практичні аспекти книги, він рекомендує починати ознайомлення відразу з третього розділу, який описує ситуацію у гірничо-металургійному комплексі України в 1991–2010 рр.

У розділі 1 («Великий капітал у новітній економічній історії України: історіографічний аналіз») аналізується історія вивчення проблеми виникнення вітчизняних фінансово-промислових груп українськими та закордонними дослідниками — істориками, політологами, соціологами та економістами («додаток авторів відносився до певної дисциплінарної групи відповідно не стільки до формальних критеріїв, скільки до стандартів, за якими підготовлена праця, та за її фаховою цільовою аудиторією») (с. 18).

Дослідницькі настанови більшості істориків, політологів та соціологів, праці яких проаналізовано, інтерпретуються як «самоізоляція від процесів» і, одночасно, «змагання в описі дефектів» досліджуваного предмету (остання оцінка належить О. Пасхаверу) (с. 53). Напрацювання більшості з них оцінюються як «слабкі» та «незбалансовані». Натомість, відзначено праці економістів — колективні дослідження групи О. Пасхавера, Інституту економічного прогнозування НАНУ, Світового банку і монографії / серії статей Г. Назарової, О. Молдована, Н. Легейди. Зокрема, на прикладі спостереження Г. Назарової, що «розвиток організаційно-правових форм господарювання в Україні наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. майже цілком повторює еволюційний розвиток об'єднань підприємств у Європі ХV–ХVІІ ст.», Автор робить висновок, що «при розгляді складних соціально-економічних явищ економісти можуть демонструвати краще «історичне відчуття» моменту, ніж деякі фахові історики» (с. 51).

В окремому підрозділі проаналізовано евристичний потенціал створених західними науковцями концептів «держави, захопленої олігархами» (Дж. Хельман, Дж. Джонс, Д. Кауфман), «пошуку ренти» (А. Аслунд), «конкурентного авторитаризму» (С. Левіцьки, Л. Вей).

У розділі 2 («Фінансово-промислові групи та модернізація: теоретико-методологічний конструкт») розглянуті теоретико-методологічні підходи, які дають можливість провести міждисциплінарне дослідження.

З одного боку, автор ставить під сумнів доцільність «інтелектуальних ігор», які «цікаві й виправдані тоді, коли вже проведений фундаментальний аналіз на основі більш-менш випробуваних теоретичних підходів» (с. 76), «еклектичний підхід, коли науковцям доводиться фабрикувати власну гранд-теорію з різних дисциплін (зокрема з тих, де дослідник постає лише кваліфікованим читачем)» (ситуація «методологічного індивідуалізму», за визначенням М. Грановеттера) (с. 85).

З іншого, наголошує, що «одновимірною підходу явно недостатньо для осягнення такої складної проблеми, як посткомуністична модернізація» (с. 67).

Щодо власного дослідження Автор декларує три рівні інструментарію. По-перше, йдеться про відбір, аналіз та первинну систематизацію фактичного матеріалу про фінансово-промислові групи в Україні. По-друге, розкриття логіки процесу їх виникнення і розвитку. По-третє, визначення того, яке місце займав даний процес в рамках модернізаційних перетворень в українському суспільстві після 1991 р. Відповідно, для першого рівня дослідження була використана позитивістська методологія, а для систематизації — теорія корпоративного управління. Для другого рівня — агентсько-мережева теорія, розроблена в рамках напряму «Science and Technology Studies» та підходи школи «політичного прагматизму». Для третього (макрорівня) — теорія модернізації (с. 86).

У розділі 3 («Стан гірничо-металургійного комплексу України в 1991–2011 рр.») Автор розглядає кризові явища у гірничо-металургійному комплексі у 1990-ті рр., антикризові заходи зламу століть («економічний експеримент»), приватизацію в ГМК (стадії інсайдерську, вторинну, із залученням іноземних інвестицій), розвиток галузі в умовах кризи 2008–2009 рр.

Автор впевнений у приреченості проекту «державного капіталізму» в Україні. Йдеться про неефективність створених у 1990-ті рр. ДАКів, що не змогли забезпечити ефективні концентрацію та спрямування інвестиційних ресурсів (с. 150), про нібито пануюче вже на початку 1990-х рр. серед вітчизняних політичних та бізнес-еліт розуміння того, що ФПГ немає вагомої альтернативи (с. 172). З іншого ж боку, Автор доводить, що з розгортанням системної кризи 2008-2009 рр. концепція державного капіталізму тільки набиратиме популярності, аж до знецінення курсу реформ останніх 20 років і руйнації існуючого господарського укладу.

У розділі 4 («Металургійні корпорації в Україні: логіка розвитку») розкривається логіка організаційного розвитку великого капіталу в новітній період української історії.

Автор виділяє три періоди у розвитку вітчизняних корпоративних структур:

✓ 1991–1998 рр., коли відбувалася фрагментація виробничих комплексів радянського типу та формування первинного капіталу (виділяються «приватівська» мережева бізнес модель, «інтерпайпівська» модель, окремо розглядається монополістична активність СЕСУ);

✓ 1999–2004 рр., коли формувалися фінансово-промислові конгломерати (ті самі група «Приват», «Інтерпайп» та «ІСД»);

✓ 2004–2008 рр., коли йшлося про створення спеціалізованих металургійних компаній у відповідності до світових стандартів («СКМ», «ІСД», група «Фінанси та кредит») та їх транснаціоналізацію («Криворіжсталь»).

За межами виділених періодів розглянуто тенденції (пост)кризової доби 2008–2012 рр. (проблеми «Привата» та «Інтерпайпа», продаж 50% акцій «ІСД», боротьбу за «Запоріжсталь», продаж «ММК ім. Ілліча»).

Розділ 5 («Великий бізнес та політика») дає уявлення про участь фінансово-промислових груп у політичних процесах.

Автор доходить висновку, що «в першій половині 1990-х рр. бізнес об'єктивно сприяв демократичним процесам, розхитуючи конструкції радянської державності та намагаючись забезпечити незворотність суспільних трансформацій» (с. 238), так само 2005–2009 рр. стали періодом ситуативного союзу «олігархії» та «демократії» (взагалі-то, не зовсім вдала ідея говорити про союзи форм влади!), а от світова економічна криза 2008 р. нібито зруйнувала той союз, винісши на порядок денний новий «авторитарний» цикл (с. 239).

Узагальнюючи досвід лобістської діяльності металургійних ФПГ в 1991–2010 рр., Автор виділяє чотири її основні складові:

✓ інституційна, коли інструментом виступали об'єднання та організації промисловців;

✓ проектна, коли для вирішення конкретного питання великі компанії залучали, у тому числі на фінансових засадах, окремих народних депутатів (або групи депутатів), високопосадовців центральних та місцевих органів влади і т.і., однак це не передбачало тривалої співпраці;

✓ міжособистісна, коли лобювання відбувалося через родинні, дружні та тому подібні зв'язки;

✓ партійна, коли інструментом виступали політичні партії та народні депутати (як окремий випадок цієї складової розглядається структура «Партії регіонів» як «партії влади» після президентських виборів навесні 2010 р.).

У **розділі 6** («Великий бізнес та суспільство») йдеться про вплив фінансово-промислових груп на суспільну динаміку, особлива увага приділена змінам соціальних (і, зокрема, територіальних) ідентичностей українського суспільства в процесі його економічної модернізації.

Автор зауважує, що «в науковій літературі взаємовідносини суспільства та фінансово-промислових груп <...> майже аксіоматично трактуються як конфліктні й суперечні. Однак цей погляд на суспільну роль великого капіталу і його вплив на український соціум є дуже звуженим та ігнорує неоднозначність соціально-економічних процесів, бо ж робітники працювали на підприємствах, що належали ФПГ, населення споживало вироблені ними товари, уболівало за спортивні команди, що утримувалися олігархами, читало їхні газети та дивилося їхні телеканали — принаймні картина є значно складнішою» (с. 291–292). У площині відносин «ФПГ — Суспільство» проаналізовано такі канали впливу на суспільство з боку фінансово-промислових груп як ЗМІ і спортивні види-вища, — втім, скоріше, йшлося про процес накопичення відповідних активів.

Цікавою і перспективною авторською розробкою вважаємо концепцію трьох провідних ідентичностей в українському суспільстві 2000-х рр. — націоналістичної, пострадянської, постмодерної. В. Головка запропонував гіпотезу — «якщо знайти нові структури, зацікавлені в існуванні та розвитку держави, то через них можна вийти на позитивне визначення й нових ідентичностей. Такими новими структурами були паростки сучасної економіки в Україні, зокрема й фінансово-промислові конгломерати, із притаманними їм новими соціальними відносинами та стереотипами поведінки» (с. 328). На думку Автора, українські ФПГ («острівці сучасного капіталізму в Україні») виникли в умовах пострадянської ідентичності, пішли на союз з носіями націоналістичної, але наостанок створили попит і простір для постмодерністської, адже «постмодерністи» та фінансово-промислові конгломерати є природними взаємозалежними союзниками. Більше того, де немає великого бізнесу, «постмодерністи» не мають роботи, а де немає «постмодерністів», відсутні можливості ефективного ведення великого бізнесу на світовому рівні» (с. 335).

Певною мірою штучною виглядає аргументація долучення до цього розділу сюжету про регіональні аспекти ідентичностей: «Адже фінансово-промислові групи, які активно діяли в українській економіці й політиці, мали досить сильну регіональну ідентифікацію: наприклад, у громадській думці поширеним є уявлення про «донецькі» чи «дніпропетровські» бізнес-групи» (с. 340).

Але найбільш дискусійною виглядає загальна авторська настанова на розгляд предмету свого дослідження. Виникнення і розвиток великих корпорацій розглядається як один з важливих елементів модернізаційних процесів, що мало не уможливило створення сучасного суспільства (в економічному сенсі) (с. 104). У розвинутих країнах великі корпоративні структури визначаються основою стабільного економічного зростання та поліпшення добробуту населення, але і для країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою інтеграція в світову господарську систему пов'язується саме зі створенням власних корпоративних структур та приходом транснаціональних корпорацій (с. 167–168). Відтак, українським ФПГ, які займалися металургією, приписується, що вони нібито задавали стандарти корпоративного управління у промисловості загалом (с. 11), (можливо й так, але твердження залишилося недоведеним!), що посилення впливу ФПГ на органи державної влади було виключно реакцією на вакуум у сфері гарантування прав власності, але аж ніяк його не провокувало (с. 165), і, нарешті, абсолютно необґрунтованим є твердження стосовно очікувань підвищення відповідальності бізнесу, вимогливості його до дотримання соціальних стандартів з боку органів державної влади (с. 165) и стимулювання подальшого демократичного розвитку країни (с. 80–81).

Попри це, сам Автор дає підстави для сумнівів в обґрунтованості наведених тверджень, коли говорить про відсутність у ФПГ мотивів для вдосконалення (с. 217), про те, що позитивних зрушень у галузі не сталося і після приходу провідної світової металургійної ТНК у вигляді Mittal Steel, а потім російських корпорацій «Русалу» і «Євраз-груп» (с. 217), що не було сформовано стабільну систему господарювання (с. 138) і, як остаточний вирок зусиллям українських

металургійних олігархів, що «навіть найбільш розвинуті компанії, пов'язані з металургією, не вийшли на рівень відповідності до середніх світових зразків, особливо в підходах до корпоративного управління та фінансової прозорості» (с. 187).

А от із чим не можна не погодитися, так це з загальним висновком дослідження, згідно з яким «відсутність рівнобедреного трикутника відносин «приватний капітал — влада — суспільство» стала причиною довгострокової нестабільності в Україні, тому знаходження компромісу, який передбачає, безперечно, і зустрічні поступки, між цими трьома суб'єктами має стати одним із нагальних питань сучасного порядку денного провідних політичних сил, великих вітчизняних фінансово-промислових груп, активістів громадянського суспільства та наукових кіл (с. 374). Висновок, що одночасно є дієвою рекомендацією для всіх зацікавлених сторін в країні, яка попри всі негаразди ніяк не бажає скочуватись до звичного стану речей «третього світу»...

Ремесло олігарха, или Апология большого бизнеса

Рецензия на монографию Головки В. Украинские финансово-промышленные группы в модернизационных процессах 1991–2009 гг. — К.: Институт истории Украины, 2012. — 416 с.

Ключевые слова: *крупный промышленный капитал, модернизация, Головки.*

Oligarch' handicraft, or Big Business Apologia

Review of book Golovko V. Ukrainian Financial-Industrial Groups in Modernization's Processes of 1991–2009. — Kyiv, Institute of History of Ukraine, 2012. — 416 p.

Keywords: *Big Industrial Capital, Modernization, Golovko.*

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 22

Верстка і оригінал-макет *Зубець Л.*

Підписано до друку 28.12.2013 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 29,09. Обл. вид. арк. 26,9.
Наклад 300 прим. Зам. 50. 2013 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.